

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК І ПЕРЕКЛАДАЧ ГАФІЗА ШИРАЗЬКОГО (освоєння феномену суфізму на українському ґрунті)

І раптом я відчув, що поруч із прагненням до вершини науки в мені піднімається владно якась інша сила, яка по-своєму кличе мене до своїх “гірських вершин”. Так і живуть вони і по цей день, не заважаючи, а можливо, й допомагаючи одне одному — наука і поезія.

Академік А.Ю. Кримський

Для історії української науки праці А.Кримського становитимуть безсумнівно епоху навіть щодо вироблення наукової термінології й мови: він – перший українець, який мав змогу підійти впритул до східних джерел і став викладати матеріал українською мовою; ... як український поет майже 30 років збагачує свою поезію перекладами і відгуками східних тем. І в західноєвропейських літературах порівняно рідко можна зустріти таке щасливе поєднання видатного поетичного таланту з безпосереднім знанням оригіналу.

Академік І.Ю. Крачковський

АГАТАНГЕЛ Кримський – один із найвидатніших учених світу. Сфера його наукової діяльності надзвичайно широка і різноманітна. Вільно володіючи майже 60-ма мовами, переважно східними, знаючи перську, турецьку й татарську з діалектними особливостями, зробив видатний внесок у розвиток українського й російського сходознавства та україністики. А. Кримський – автор понад 1000 монографій, підручників, інших праць. Важливе місце в доробку вченого посідають праці з арабістики (історія, література, мова, релігія), із семіології (історія семітських народів і їхніх мов), із тюркології (історія тюркських народів, їхніх мов, літератур), з іраністики (історія, література, дєрвіська філософія суфізму, театр).

На особливу увагу заслуговує перекладацький доробок А. Кримського, який засвідчує творче новаторське освоєння багатой духовної спадщини східних на-

родів. По суті, від А. Кримського починається школа художнього перекладу східної поезії в Україні й загалом у Європі.

До творчості Гафіза Кримський звернувся ще на початку 90-х років XIX століття як перекладач і як дослідник, а перші свої переклади газелей Гафіза він опублікував у львівському журналі “Житє і слово” (т. III, кн. I за 1895 рік).

На цю пору Агатангел Кримський пережив велике почуття до своєї однолітки Лєсі Українки, про що згадував пізніше: “В молодих літах пристрасно закохався я в українську дівчину, багато обдаровану, високоталановиту українську письменницю; то була дівчина несказанної краси; вродливішої від неї я ніколи не зустрічав; але ж любов мою зневажено нею було”¹. Через цю нещасливу любов Агатангел залишився неодружений. Надалі “протягом багатьох років, до останнього дня життя Лєсі Українки” вони “були близькими друзями”². Обоє поетів зв’язали одне одному у своїх творчих пошуках. Але те, що відбулося в Агатангела в душі, як вибухом розкрило перед заглибленим у науку студентом незвідані ще сторони життя, його чуттєві таїни.

Ті сердечні переживання й розчарування наскрізно проймають першу книгу його “Пальмового гілля” й, безумовно, спричинили заглиблення Кримського в перську інтимну лірику, зокрема, у творчість Гафіза, посилили інтерес до містичних переживань поета-суфія. В листі до І.Франка від 31 жовтня 1891 р. А. Кримський писав: “В мене вже є чимало поперекладеного зо східних мов, переважно з перської (Сааді та Гафіз). До Гафіза я зможу дати докладну передмову, де виясню багацько речей, цікавих задля європейця. “Суфізм та Гафіз” — це, власне, тема моєї кандидатської дисертації (бо я кінчаю цього року і теперечки все обробляю свою дисертацію)...”³. В листі до І.Франка від 28 березня 1894 р. А.Кримський розвиває тему суфізму в Гафіза, посиляючись

на вищезгадані переклади: “Сам же я неодмінно хочу по-українськи написати статтю про східний містицизм і аскетизм, дак от тоді дуже мені зручно буде покликатися на ті переклади, які вже будуть надруковані по-українськи ж таки вже в «Ж[иті] і сл[ові]»⁴. Юнацька програма поета і вченого виявилася незмінною. Після нерозділеного кохання, заглибившись у суфізм, Кримський пережив своєрідне містичне переродження, цілком віддавшись поезії й науці. І надалі він тісно пов’язував наукове осмислення складного питання суфізму з конкретним живим матеріалом – з художнім відтворенням духу суфізму в перекладах творів поетів-суфіїв, зокрема, Гафіза.

Розглянемо ще не вивчене питання у творчо-науковій діяльності А.Кримського – суфізм, який найтісніше пов’язаний з іменем Гафіза.

Передусім ознайомимося з особою самого поета-суфія, його епохою й суттю суфізму, який справив глибокий духовний вплив на суспільну свідомість мусульман, на філософію, етику, літературу середньовічного ісламського Сходу.

“Хафіз, або ж Гафіз*, – славний і, мабуть, чи не найславніший перський суфійський поет-лірик...”, – так починає А.Кримський своє монографічне дослідження “Хафіз та його пісні” (1924)⁵. Гафіз не залишив автобіографічних записів, тому достеменних фактів з поетового життя ми не маємо, не можемо абсолютно точно визначити навіть дату його народження. Кримський дотримується думки, що Гафіз народився близько 1300, а помер 1389 року. Сучасний таджицький гафізознавець А’лохон Афсагзод вважає, що поет народився між 1317–1325 роками⁶. У Відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського зберігається машинопис незакінченої статті (72 стор.) “Хафиз и его газели”⁷ з олівцевими виправленнями А.Кримського, якому й приписується ця стаття. У цьому досить цікавому дослідженні датою народження Гафіза вважається 1315 рік (715 рік хіджри). Припускаючи, що Гафіз десь

у 20-річному віці став відомий у літературних колах, і співвідносячи реалії його літературної спадщини з конкретними історичними моментами періоду правління династії Інджуїдів, можна вважати найвірогіднішою датою народження Гафіза 1315–1317 роки.

Ще в ранньому віці майбутній поет прилучився до теологічної освіти, на що виразно вказує його тахаллус (псевдонім) *Гафіз (пам’ятливий, той, хто знає напам’ять увесь Коран)*. Кримський зауважує, що це звичайне на мусульманському Сході прізвисько для тих людей, які завчили Коран напам’ять, і в джерелах з історії Персії можна зустріти близько півтора десятка таких прізвиськ. Справжнє поетове ім’я – Шамседдін Мухаммед, “або з первочатку попросту Мухаммед, бо ім’я “Шамс-ед-дін” (“Сонце віри”) – це є лиш пізніша почесна назва, що здобув її Хафіз уже за достиглих років, як був з нього поважний суфійський шейх”⁸. У традиційній культурі таджиків *гафізи* – *хранителі глибокого знання, народні співці*, тобто виконують таку духовну функцію, як в українців *кобзарі*.

Із змісту Гафізових поезій видно, що його знання не обмежувалися рамками мусульманських богословських трактатів і Корану, текст якого, до речі, поет коментував з усіма тонкощами і, звісно, досконало володів арабською мовою, навіть писав нею вірші. Поет був глибоко обізнаний з ученням Заратуштри, знав античну філософію й стародавню історію. Відомо також, що Гафіз народився і все життя прожив у квітучому місті Південної Персії – Шираз. Звідси ще одне означення до імені поета – Ширази або Ширазький, тобто походить із Ширазу.

Оце, мабуть, і все, що можна з певністю сказати про Гафізове життя. Всі ж інші факти, які набули поширення і в науці, не входять за межі легенд. “І ми можемо хіба здогадуватися, – пише А.Кримський, – що людина, яка потім тямилла з непідробною, так і скажемо Хафізовою правдивістю

* У А.Кримського зустрічаються різні варіанти написання імені поета: у ранній період переважає *Гафіз, Гафез*, а в монографії він вживає *Хафиз, Хафіз*, пояснюючи це тим, що слово “*хафіз*” є арабське, а перша літера імені вимовляється в арабській мові близько до нашого *х*, хоч перською звучить як наше *з*. Вважаю, що в написанні імені перського поета по-українськи слід дотримуватися перського звучання.

висловити і лагідний любовний ліризм, і блискучу гедоніку в своїх писаннях, повинна була сама колись особисто перебути хоч би почасти все те, про що з картинною вимовністю тямала писати, і про що – очевидно – молоді Хафізові літа зовсім не були святі, а були якнайлюдськіші, з людськими парубочими гріхами-провинами та поривами. ... Коли наш здогад про світську Хафізову юність правдивий, то неважко буде зміркувати, що коли потім Хафіз оддавсь суфійському містицизму й аскетизму та й писав алегоричні вірші в термінах еротики, та коли він у містичному дусі Санаї та інших суфійсько-дервіських шейхів оспівував почуттєвими образами любов до божества і оп'яніння благодаттю божественною, то черпати художні образи та яркі барви міг він із таких вражень, які сам дійсно був колись пережив. Лиш тому могли його поезії вийти такими реальними”⁹⁹.

У цьому невеликому дослідженні не ставиться за мету широкий розгляд містицизму й гедонізму поезії Гафіза. Спробую висвітлити питання суфізму Гафіза лише у зв'язку з інтерпретацією його творчості в перекладах та дослідженнях Кримського.

Коротко про суть суфізму.

В сучасному сходознавстві існує загальноприйнята думка, що *суфій*, а звідси і європейське *суфізм* (арабське *тасавуф*), походить від арабського *суф* – *вовна, волосяниця*. Це виглядає надто спрощеним тлумаченням глибокого духовного явища за зовнішніми атрибутивними ознаками – грубим вовняним одягом, що його носили мандрівні ченці-дервіші.

Найімовірніше, *суфій* походить від давньоіранського, авестійського поняття *суф, сох* – *чистий, ясний, просвітлений*, синонімом якого є теж авестійське *веш, вес* – *непорочний, безгрішний, знаючий* (звідси іранське *дарвеш* – *дервіш, мандрівний суфій*). Це, первинне, значення слова *суфій*, яке було затуманено пізнішим арабським нашаруванням, найточніше відповідає суті суфізму як індивідуальної духовної практики. Адже суфії сповідують ірраціональне, інтуїтивне осягнення істини та єднання із Всеєдиною, Всепротямаючою Енергією шляхом духовного розвитку через просвітлення серця, очищення душі, моральну зрілість, самопізнання і самовдосконалення. Суфізм як

глибинне, реліктове культурне явище закорінений у зороастризмі, ведизмі, буддизмі. І хоч виникнення його прив'язують до VIII століття, коли він виявився в культурному середовищі іранських народів як протидія догмам ісламу, насадженого арабськими завойовниками, однак самі суфії вважають свою феноменальну духовну практику позачасовим явищем і називають себе людьми, чиї думки й слова узгоджуються з праведними діями. Це цілком відповідає ведичному й зороастрійському принципам моральної зрілості людини, суть якого – триєдність істинної думки, істинного слова й праведного діяння. Одвічний суфізм, як і сьогочасна сахаджа-йога, – це універсальний спосіб самореалізації, тобто усвідомлення своєї сутності, що є метою еволюції людини.

Глибинну генетичну спорідненість із суфізмом мають також ранньохристиянський ісихазм (спілкування з Богом через очищене серце), духовна практика Григорія Сковороди, чиє вчення й спосіб життя становили єдине ціле. Теза Сковороди “Істинна людина – серце в людині” відповідає суфійському й буддійському розумінню серця як чуттєво-розумового, ментального центру в людині, завдяки якому осягається і в якому виявляється Всеєдина Істина. *Серце* в суфіїв і в Сковороди – те саме, що у ведизмі та йогізмі *манас*. Отже, ведизм і йога в умовах індуїзму, а сахаджа-йога в умовах нинішньої глобалізації, ісихазм і безпопівство в умовах християнства, суфізм в умовах ісламу – це протидія одвічної духовної практики людства в душевно-індивідуальних формах **природних релігій осяяння** пізнішим нашаруванням політизованих, офіційних **месіанських релігійних систем**.

Суфії заперечують усяку владу як пригнічення одних людей іншими й сповідують ідею вільної людської особистості, адже люди наділені рівною мірою божественної первини, і кожна людина має у своїй чистій душі Всеєдину Сутність Творця.

Кримський назвав суфізм явищем глибоко демократичним, бо згідно з суфійськими принципами найостанніший злидар із його безсмертною душею такий же великий, як і сам володар. Коли в месіанських релігіях панує страх перед Богом, то

в суфізмі ладує головний елемент містицизму – любов. Ось як оспівує це містичне почуття й суфійські принципи Гафіз в інтерпретації Кримського:

Роза на грудях... Вино у руці...

Збоку – голубка кохана...

Супроти себе – рабом я назву

Світодержавця-султана.

Тут в образі чуттєвої любові виявляються глибинні духовні осяяння. У Гафіза любов – життєтворча божественна сила, яку здатні сприйняти тільки чисті, просвітлені серця.

Суфійська поезія глибоко символічна, образна структура її має кілька смислових рівнів¹⁰. “Щоб до ладу розуміти класичну перську лірику, треба раз у раз пам’ятати, що її геть усю обвіяно т. зв. суфійством, – пише А.Кримський. – Суфійство – це мусульманський містицизм, закрашений пантеїзмом. Перська лірика повна того пантеїстичного світогляду. ... Світ, на думку суфіїв, вплив з Бога, він є еманация Божества, і, дарма що здається він різноманітним і неоднаковим, тая неоднаковість є тільки привид, ілюзія. ... Світ і Бог – єдине. Людина – крапелька з океану Божества. ... Поривання до Божества, тяготіння до екстатичного з’єднання з ним суфії порівнюють з тим, як людина любить свою милу любовку або щирого приятеля або як упивається вином і т. ін., а через те суфійська поезія, окрім філософсько-песимістичних ідей, виспівує ще й містичну гедоніку”¹¹.

Суфізму продовж п’яти століть був світоглядною основою персько-таджицької класичної літератури й культури в цілому. Всі персько-таджицькі поети-класики були суфіями, а найвидатніші з них як духовні вчителі очолювали суфійські громади.

Ось як розвивався цей процес в умовах арабського панування. Іранські поети і вчені прагнуть осмислити себе і свій народ у цих нових соціально-економічних і культурних умовах. Відроджується письменство, наука на фарсі (дарі) – новоперській народній мові, яка набуває великої популярності при дворах перських правителів, особливо династії Саманідів, і стає другою мовою ісламу. Її широко впроваджують у літературний і діловий обіг, завоювавши цим прихильність народу. Поети черпають із народної скарбниці сюжети, образи й самі форми поезії – так посилюється увага до фольклору.

За п’ятисотлітній період у класичній персько-таджицькій літературі відобразилися складні поступальні культурно-історичні процеси, і все це було пройнято ідеологією суфізму. Особливо сприяли поширенню суфізму гнітючі соціально-економічні умови в період тюркських сельджуцьких міжусобиць (XII ст.), а особливо в пору монгольського нашестя (XIII ст.). Особливо ж після монгольського нашестя в усій Персії відбувається нечуване піднесення релігійних почуттів, серед яких переважає суфізм. Люди знаходили в суфізмові духовний прихисток. Вплив суфізму на змучену людську душу був магічний, він проймав усі сфери людської діяльності. Як відзначав А.Кримський ще в одній зі своїх ранніх публікацій: “Перську літературу монгольського періоду (XII–XV ст.) можна назвати суфійською. Суфізм зацікавив маси особливо не як релігія, а як життєвський аскетизм, а саме як найзручніша в той час форма життя”¹². Умови, що склалися в Ширазі за Гафізових часів, сприяли розквіту культури. Шираз у політичному відношенні був незалежний від монголів, у ньому правила оперсіянена династія Інджудів, а згодом Музаффаридів, які вели мудру політику стосовно своїх підданих. Жителі Ширазу не постраждали від монгольського нашестя, тому там не було причин для поширення песимістичних настроїв і ґрунту для песимізму. Ширазці жили повнокровним життям, і відповідно в літературі набули поширення оптимістичні мотиви, земна гедоніка.

У поезії Гафіза раннього періоду таке багатство щирих людських почуттів, що їхні життєві струмені пульсують крізь товщу віків. Його газелі сповнені фольклорними домусульманськими мотивами й рясніють живими земними образами. Гафізова лірика цього періоду зажила найбільшої популярності, його газелі співали й досі співають як народні пісні, а поетове ім’я стало синонімом народного співця. З творчості найбільшого лірика Персії починається відродження народнопісенної поезії, чого не було в класичній персько-таджицькій літературі від X століття. Завдяки заняттям науками перед юнаком відкрилися ширші обрії, проте науки не заважають йому втішатися радощами любові й оспівувати їх.

Вивчаючи античну філософію, догмати іудаїзму, християнства, ісламу, Гафіз приходить до розуміння обмеженості, замкненості цих релігійних систем. Усвідомивши, що всі релігії однакові, він із позиції пантеїзму піддає гострій критиці офіційне мусульманське духовенство за облудне, зовнішнє служіння нібито вищим цілям. Це стає причиною лютих нападок і переслідувань з боку служителів культу.

Подібних гонінь за популяризацію Гафіза й суфізму зазнав у Російській імперії й Кримський. У роки Столипінської реакції духовна цензура порушила проти Кримського справу за безбожність і богохульство у сходознавчих працях.

Аналізуючи тексти Гафізових газелей, Кримський робить висновок: “Із Хафіза був шийт, виразнісінький шийт”¹³. Відомо, що в Ширазі переважав сунітський напрям в ісламі,^{*} тому ще зрозумілішим стає, чому поет зазнав лютих переслідувань. Отже, Гафіз мав особну позицію в своєму рідному місті, і йому доводилося шукати підтримки у можновладців. Поет присвячує своїм покровителям десяту частину газелей. Але й правителі Ширазу, які високо цінували поетичний хист Гафіза, до кінця не розуміли його. Він досягає небувалих на той час рівнів пізнання: осягаючи істину, виходить за межі догматики ісламу й інших світових релігій. Гафіз не обмежується здобутками перської культури, його знання сягають інших культур і давніх філософських систем. На ґрунті широких світоглядних позицій він, як ніхто в той час, проникливо оцінює суспільну атмосферу Південної Персії.

У цих шуканнях поет-мислитель був незрозумілий для тогочасного оточення й приречений у самоті торувати тернистий шлях до істини. Зазнаючи нападок з боку ортодоксів-сунітів, він потерпає й від послідовників офіційного напрямку в суфізмі, бо закликаючи пізнавати світ в усьому розмаїтті виявів, заперечує аскетизм і догматизм. Гафіз не мав ніяких наставників, не

належав до жодного суфійського ордену, його волелюбна містична думка, не обмежена жодною релігійною системою, дошукувалася в усьому внутрішнього смислу й тонкого зв’язку людської душі з Творцем. Звідси його прозріння та обожнювання досконалої людини як носія цих містичних зв’язків.

У своїх духовних пошуках Гафіз наближався до пантеїстичного напрямку суфізму, який виник під безпосереднім впливом реформаторських ідей буддизму Дх’яна (Дзен). В основі цієї практики лежить духовний процес *Сатторі* (осягнення) і переплітаються дві первини – раціоналізм (пізнання розумом) і містицизм (пізнання інтуїцією). Коли виразники ідей правдивого суфізму закликали до індивідуалістичної втечі від зла в аскетизм, Гафіз займається пошуками істини буття як одного з виявів Усеєдиного Життя. Поет в індивідуалістичному протесті проти духовного гніту офіційної релігії й соціальної несправедливості розкриває причини зла. Герой його поезії – ринд – дотепний бродяга, пияк і гульвіса, вільний від законів і умовностей лицемірного суспільства. Ринд як мислячий відважний правдолюбець, супротивник зла, святенництва й лукавства часто зливається з особою самого поета – людини з великою душею, переповненою гіркотою, самотника, який переріс свою епоху й силою інтелекту та інтуїції осягнув єдність космічних і земних виявів Усеєдиного Життя. Гафіз єдиний із класиків персько-таджицького письменства пройшов шлях від упивання втіхами життя через суфізм до геніального осягнення Всеєдиної Істини.

Гафізів етичний ідеал животворив і в наступні епохи. “Після розгрому Персії Тимуром суфійський аскетизм і пантеїзм ще більше посилювався, і з тих пір ми не можемо назвати жодного еротичного і взагалі ліричного поета, який би не вважався причетним до суфізму. Лірики XV ст.

^{*} Сунізм відрізняється від шийїзму ставленням віруючих до спадкоємності верховної та духовної влади – халіфа-імама (спадкоємця Мухаммеда). Суніти вважають, що світського й духовного главу мусульман повинні обирати члени громади, і Суна (звичай, священний переказ) є джерелом права поряд із Кораном. А шийїти визнають виключне право на наслідування імамату тільки за нащадками Алі (звідси й назва *шиїзм*: *ши’ат Алі* – *партія Алі*). Крім того, в шийїзмі ідеологічно сформувався протест народних мас на захоплених арабами територіях проти національної, соціальної й релігійної нерівності.

(та й наступних) усі наслідували Хафізові...”¹⁴ – писав А. Кримський. Основоположник узбецької літератури Навої (XV) називав “ширазького ринда” Гафіза “проводирем і вождем істини”, явивши в цих словах суть і найвищу оцінку його творчості. Великий завершитель персько-таджицької класичної літератури Джамі (XV) писав про “проводиря поетів ходжу Гафіза Ширази”: “Більшість його віршів витончені й природні, а деякі з них майже на межі дива”¹⁵. Великий Гете у своєму унікальному “Західно-східному дивані” (1819) присвятив Гафізові книгу “Гафізнаме” й проникливу статтю, де так характеризує його поезію: “Скажемо лише небагато про ці поетичні твори, – треба ними насолоджуватися, треба зіллятися з ними в унісон. Безперервно нуртує в них джерело живого, розміреного буття...”. Це підтверджує безпосередній духовний вплив Гафізової поезії на сердечні взаємини Гете з поеткою Маріанною Віллемер: закохані писали одне одному шифровані листи, складені з рядків Гафізової поезії¹⁶. Промовисто підсумував феноменальне значення Гафіза для культур Сходу й Заходу Агатангел Кримський: “Поміж перськими ліриками найславніше ім’я є Гафіз із Ширази, “перський Анакреонт”, “співець троянд і солов’їв”, – поет не тільки надзвичайно популярний у своїй рідній Персії, де його газелі співаються як народні пісні, а добре відомий і в Європі, бо через збірку “West-Östlicher Divan” німецького класика Гете мав Гафіз велику силу і над європейською поезією”¹⁷. “Взагалі протягом XIX століття Гафіз зробивсь рідним поетом для всіх європейських народів...”¹⁸.

Гафізову творчу спадщину укладено вже після його смерті (поет своїх віршів ніколи не збирав) у поетичний збірник “Диван”, куди увійшло понад 570 газелей, три касиди, понад 40 кит’а, близько 70 рубаїв, “Книга виночерпія” та “Книга співця”.

Основною жанровою формою поезії Гафіза є газель, яка набула в його творчості найвищого розвитку.

Газелі писав ще Рудакі в X ст. У XII ст. газель канонізується у вигляді моноритмічного вірша, який налічує 5–14 дворядкових строф бейтів з обов’язковим римуванням – аа ба ва ... Газелі бувають сюжетні, побудовані за принципом логічного ряду,

в яких думка починається в першому бейті, а закінчується в останньому. Найпоширенішими є т.зв. розсіяні або алогічні газелі, в яких кожен бейт-афоризм не має прямого логічного зв’язку з іншими бейтами й становить ніби самостійний вірш із викінченою думкою. В більшості поетів-епігонів алогічної газелі бейти не об’єднані ні змістом, ні ідеєю, їх можна перетасовувати як колоду карт, і з розрізнених байтів скласти нові газелі.

Гафізова алогічна газель – це пучок тем, явлених у бейтах, які об’єднані опосередкованими асоціативними зв’язками. Ця єдність не раціонально-логічна, формальна, а ірраціонально-настроєва, внутрішня, емоційна єдність переживання, що забезпечує монолітність газелі. Слослові ланки між бейтами, ніби свідомо випущені поетом, відновлюються асоціативно при читанні газелі, й це посилює чутливість сприйняття глибокого філософського змісту. Для Гафізової газелі характерним є те, що в ній об’єднано два основні протилежні мотиви: любов-насолоду і любов-страждання. Ця суперечлива єдність дуже характерна для внутрішньо заглибленої творчості великого лірика.

Досі живе Гафізова мудрість: “Красу світу можуть побачити тільки очі, які бачать не оболонку, а душу світу”. Поет відкривав душу краси у внутрішній єдності зовнішньо видимих суперечностей, відображав красу в простоті форм. “Всякі теми, і веселі, і журливі добре розвивалися в перській літературі (поезії) ще й перед Гафізом, – відзначає А. Кримський. – Сенаї, Хайям, Сааді в його ліриці, Джалаледдін Румі, емір Хосров Дехлійський і багато других визначних поетів давно були виспівували те саме та й дуже талановито до того. Тільки ж на думку пізніших перських поколінь, Гафіз усе те виспівав з більшим художнім талантом, в кращій художній елегантній формі; а через те він у перській поезії вважається царем газельної творчості, дарма, що справжньої, дійсної оригінальності нема в нього”¹⁹. Гафізову газель вважають символом недосяжного поетичного ідеалу. В ній дивовижно поєднуються довершеність, легкість поетичної форми з багатозначністю й таємничим внутрішнім світінням слів. Саме на такій семантичній неоднозначності тексту

заснована суфійська концепція мови. Хто не володів цією мовою, той був безсилий висловити глибинну сутність, яку неможливо переповісти звичайними поетичними виразами. Тільки Гафіз, геніально володіючи словом, сягав тих божественних таїн і являв їх у своїй довершеній мові.

Великий шукач істини переріс свою епоху, тому його особистість була оповита легендами, а поезія обростала величезними коментарями. Кримський пише з цього приводу: “Як водиться в коментаторів немало всі вони (окрім Суді) пояснюють не самісінькі граматичні труднощі та особливості Хафізової мови ба, головним чином, витолковують вони загадкове розуміння його віршів, пристосовуючись до суфійської термінології; тільки Суді товмачить його з загальнолюдського погляду. Під захистом тих алегоричних коментувань може Хафізів “Диван” циркулювати серед мусульманської громади безборонно. Тільки ж першими часами після поетової смерті фанатичні мусульманські мулли зчиняли проти його поезії завзяті переслідування”²⁰.

Розглянемо основні принципи комплексного освоєння Кримським творчості Гафіза. Уже з перших листів молодого дослідника й поета до І. Франка ця тема стає провідною: “Як я вже Вам колись писав, я займаюсь перекладанням Гафеза і вже в мене зроблено чимало. Можу я думати, що Вам Гафез відомий (цікавий би я знати, чи й у всенській Галичині добре знають твори східних поетів, чи тільки дехто?). Значця, свій суд про нього Ви вже маєте. Здається мені, однак, що й Вам, як і мені, найбільше мусили сподобатися не любовні пісні Гафеза, не заклики до бенкетування, але його напади проти духівників, бо там поет стоїть на загальнолюдським ґрунті і не раз висловлює дуже глибокі гадки. І от я задумав узяти три його вірші з цієї категорії та й послати Вам: може надрукуєте в “Народі”. Вибрав іменно їх не через те, що вони найкращі, а попросту – їх віршевий переклад був у мене готовий передше од других”²¹. Тут же, в листі від 18 квітня 1891 р., говориться і про “статейку” про Гафіза, яку Кримський надіслав Франкові разом з тим листом і перекладами трьох поезій. Ще в листі від 5 грудня 1890 р. Кримський писав про “чималий артикул”. Безперечно, мова

йшла про цю “статейку”. Стаття про Гафіза так і не була опублікована, а вірші були видруковані аж через чотири роки, але не в “Народі”, а в журналі “Житє і слово”, що його видавала Ольга Франко. Рукопис цієї статті, на жаль без кінцівки, зберігається в архіві І. Франка, в папці з листами²². Окрім коротких згадок у листах, це перша дослідницька стаття Кримського про Гафіза, де він безпосередньо підійшов до розв’язання основних проблем творчого освоєння спадщини великого лірика.

Наведу основні думки дослідника: “Недавно Франко був виразився про Шевченка, що зміст його поезії є бажання життя. Гафіза я не міг би схарактеризувати інакше, – жити, жити! Жити, не стісняючись усякими коранами та речами всяких лицемірів! Жити якнайближче до природи, жити по її вимогам! – це його оклик. Кохаймось, любімось. Зве Гафіз і розкішними барвами малює сердечне щастя, принадно зображає саму любовку, ніжно виспіває свої любовні жалі і стоїть тут зовсім не нижче, ба вище од сучасних поетів наших, що сливе не знають інакших тем. Пиймо вино! – кличе він далі: не вважаймо на заборони коранські! Розсудок доводить, що така заборона є безосновна та нерозумна... А читач незнарошна бачить між віршами: слухаймося взагалі тільки того, що розумне. – А пекло? а пекельні муки? ... Пекло вигадали всякі одшельники, подвижники, черці, всякі суфії-лицеміри, а вони звідкіля щось тямлять? Та нехай собі те пекло й істніє, нам воно не страшне. Господь-Бог є, але за що б він мав нас карати, коли розум виразно нам доводить, що в нашій поступуванню нема нічогосінько злого?”²³ Уже тут Кримський підійшов до істинного розуміння гедонічної та вакхічної поезії Гафіза. Молодий дослідник переймається позицією поета, який відкидає ортодоксальність офіційної релігії й наближається до пантеїзму. Гафізів Бог – це пошуки ідеалу, знання правди й довершеності краси, що підносить людину і стверджує її право на щастя. “І от в обличенню черців та духівників, – пише далі Кримський, – Гафіз набірається прямо пророцького духу. Намість мохаммеданьства, він закликає до однії, спільної всій людськості віри”²⁴. Дослідник переймається суттю релігійно-філософських шукань поета, у результаті

яких той прийшов до заперечення догм ісламу та сповідання вільної ідеї пантеїзму. Хоч Кримський і писав Франкові, що йому найбільше подобаються “не любовні пісні Гафіза”, він і в них уловлює первинний і головний струмінь життя: “Оці вірші Гафіза, де він грізно гукає проти святенників, вважаються найкращими і ставлять автора в число всесвітніх поетів. Та й цілий Гафіз теж не тратить своєї ціни задля сучасності. Тії може трохи змислові та любострастні картини, які стрічаються в цього поета, винагороджуються для нас змістом цілості, загальною гадкою про художницькі красоти. Про веселий ліризм Гафізових віршів цього одділу теж не треба забувати. Коли в писаннях античного світу ми не добачаємо нічого ненормального, то в Гафізові й поготів. Навпаки, тут власне підходять його ж таки вірші:

Соловейко тільки, рання пташка,

Розуміє речі квітки рожі,

Інчий тяме прочитатъ сторінку,

Змісту ж цілості збагнуть не мож”²⁵.

Кримський перший збагнув емоційно-смыслову єдність тем у всій поезії Гафіза і виявив головний творчий принцип поета, висловивши його в тезі: “Жити якнайближче до природи, жити по її вимогам!” Відтоді в гафізнавстві утвердилася думка, що Гафіз не має собі рівних не тільки в класичній літературі Середнього й Близького Сходу, а в усій світовій літературі середніх віків саме в цьому індивідуалістичному бунті людини, наділеної язичницькою цілісністю сприйняття життя, проти суспільних умовностей і догм месіанських релігій, які спотворюють життя.

Цим глибоким світоглядним проникненням Кримського-вченого в суть Гафізової поезії відповідають і естетичні принципи її інтерпретації Кримським-перекладачем. Після першої, львівської, публікації наступна публікація українських перекладів Кримського з Гафіза, які становлять цілісний ліричний цикл, з’явилася в журналі “Шлях” (№3 за 1917 рік). У 1918 році учень А.Кримського М.Перетц видрукував у Москві книжку перекладів свого вчителя, яка складалася з двох частин: російської – “Песни Хафиза” та української – “З Гафізових пісень”. На жаль, книжка не побачила світу, бо друкарня продала увесь наклад на обгортковий папір. У Кримського

залишився тільки коректурний примірник, і той неповний. “В тому московському примірникові, який єдиний залишився в мене, – пригадував перекладач, – не стає саме українського тексту. І коли я в Києві надумавсь-таки видати антологію з Хафіза, довелось мені віршувати всі переклади наново (і очевидячки по-новому) з перського тексту”²⁶. Ці українські переклади, про які пише Кримський, уміщено у виданні “Пальмове гілля. Екзотичні поезії. Частина третя. Київ, 1922” окремим розділом “З Хафізових пісень”, куди увійшло 48 поезій. У цьому збірнику, крім Гафіза й Фірдоусі, яким відведено основне місце, представлено ще 18 персомовних поетів IX-XV ст. У рецензії на третю частину “Пальмового гілля” акад. І.Крачковський писав: “Один зміст нового збірника віршів А.Кримського ясно говорить, наскільки багатий матеріал введений ним у скарбницю української поезії”²⁷. У 1924 році академік А.Кримський випустив ґрунтовну працю “Хафиз та його пісні”(204 стор.), третину якої займала “Антологія з Хафізового “Дівана”. В антології вміщено 17 українських і 20 російських перекладів Кримського та ще 65 російських перекладів, виконаних в основному його учнями.

Кримський послідовно дотримувався перекладацького принципу органічної, природної передачі східної поезії, зокрема Гафізових газелей, властивими українському віршуванню формами. І в російських перекладах з Гафіза, вміщених в антології, він і його учні дотримувалися того самого принципу. Піддаючи критиці російські формально-філологічні переклади – “російські напруги з “газэллами», А. Кримський наголошував: “Правдивий знавець східної поезії в її оригіналі сміливо може сказати: найкращий спосіб, щоб убити й банальною зробити всяку принаду до поетичної творчості Хафіза чи якогось іншого перського газельного віршеписа – це подати їх по-російськи в одноримованому вигляді російських “газэлл», в отому штучному плащі, напрокат стягнутому з чужих пліч і органічно не своєму для російського віршування, що його історичний розвиток ішов зовсім іншим шляхом, ніж у віршування перського”²⁸. Починаючи з ранньої пори своєї перекладацької творчості, Кримський усвідомлював внутрішню емоційно-смыслову

єдність Гафізової газелі й у перекладі передавав провідну емоцію, настрій, ідею, а не вдавався до буквалізму, до формально-змістового анатомування живої єдності твору. Глибоко відчуючи специфіку Гафізової лірики, найхарактерніша ознака якої – народнописаність, Кримський прагне передати той поетичний чар відповідними засобами української мови. Тому його переклади і за настроєм, і за формою близькі до української народної лірики. Та разом із тим вони сповнені східного колориту, доносять до читача естетику перської культури, дух часу й Гафізову натхненність.

Надзвичайно цінний матеріал для вивчення перекладацької майстерності Кримського містять його робочі зошити з чорновиковими варіантами перекладів Гафіза, які зберігаються в архіві вченого²⁹. Наведу для прикладу варіанти перекладів окремих бейтів:

1-й варіант:

*Призначив мене Господь-создатель
За-для шиньку та утіх,
Ну подвижнице: в такім випадку
Чи ж моя вина та гріх?*

2-й варіант:

*На роду мені написано:
Не цуратися утіх.
Так скажіть мені, святенники:
Чи на мене пада гріх?!*

1-й варіант:

*Суфі, суфі – лицеміру!
Ти чернецьку дранку вдяг,
Вкоротив рукав*, .. А руку
Як далеко ти простяг!*

3-й варіант:

*Замовчить же, юродивії
З рясофорного гуртка,
Ви, що в вас рукава куції,
Але довгая рука!*

1-й і 2-й варіанти:

*Любий сад рая: однак за утіху,
За вподобання правдиве
Треба вважати міністную липу
Близ золотої ниви.*

3-й варіант:

*Щасливий той едемський сад...
А в нас не рай хіба?..
Майвка... Ниви шелестять...
Схиляється верба...*

Розглядаючи наукові й поетичні тексти Кримського, в яких він розкриває суть Гафізової творчості, можна з певністю стверджувати, що інтелект ученого доповнював інтуїцію поета-перекладача, поглиблював її підґрунтя, а поетична природа певною мірою позначилася на його наукових працях. Основний творчий засіб Кримського-перекладача – інтуїція – ґрунтується на глибокому науковому осягненні феномену Гафіза, на досконалому знанні перської мови, етнопсихології й культури народу. Ще наприкінці XIX – початку XX століття А.Кримський заклав практичні основи сучасного естетичного методу перекладацтва і по праву займає одне з чільних місць в історії українського сходознавства й перекладацької школи.

* Примітка А.Кримського: “Короткі рукава в одязі суфіїв мали бути ознакою того, що як рукава, так і їх руки не пнуться до земних благ”.

¹ Цит. за вид.: Олег Бабишкін. Агатангел Кримський. – К.: Дніпро, 1967. – С. 25.

² Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 689.

³ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 5, кн.1 – К., 1973. – С. 37.

⁴ Там само. – С. 149.

⁵ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 4. – К., 1974. – С. 165.

⁶ Аьлохон Афсахзод. Хофизы Шерози. – Душанбе, 1971. – С. 3.

⁷ Відділ рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. I, 25427. – С. 1.

⁸ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 4. – С. 166.

⁹ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 4. – С. 166–167.

- ¹⁰ Докладніше про символіку суфійської поезії див.: Олександр Шокало. Коментар. // Абулкасем Лагуті. Поезії. – К.: Дніпро, 1990. – С.142–150.
- ¹¹ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 1. – К., 1972. – С. 279–280.
- ¹² Крымский А.Е. Персидский язык и литература. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXIII. – СПб, 1892. – С. 364–365.
- ¹³ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 4. – С. 181.
- ¹⁴ Крымский А.Е. Персидский язык и литература. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXIII. – СПб, 1892. – С. 365.
- ¹⁵ Абдурахмони Цоми. Бахористон. – Душанбе, 1966. – С. 107.
- ¹⁶ Докладніше див.: Шокало Олександр. “Гафіз-наме” Гете і “Гафіз та його пісні” Кримського. Традиція практичної містики // Український Світ. – 2002. – Ч. 1–6. – С. 9–12.
- ¹⁷ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 1. – С. 269.
- ¹⁸ Там само. – С. 283.
- ¹⁹ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 1. – С. 279.
- ²⁰ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 4. – С. 210.
- ²¹ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 5. – Кн.1 – С. 27.
- ²² Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф 3, № 1612. – С. 1005–1008.
- ²³ Кримський А. Дециця про Гафіза. Три його пісні. // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф 3, № 1612. – С. 1005.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 4. – С. 228.
- ²⁷ Див.: Журнал “Восток”. – Кн. 2. – М., – Л., 1923. – С. 148.
- ²⁸ Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – Т. 4. – С. 227.
- ²⁹ Відділ рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І, 25353, 104 л.